

УДК 81-112:811.161

Т. В. Охріменко

Київський національний лінгвістичний університет,
кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри російської мови і літератури

НОМІНАЦІЇ ГРОШЗНАКІВ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ У СВІТЛІ КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ ГРОШОВИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються номінації видів грошових одиниць російської, української та білоруської мов із базовими словами «знак», «грошовий знак», «грош-знак», «дензнак», «совдензнак», які вважалися офіційними державними чи місцевими представниками грошових документів радянської доби та фіксувалися у лексикографічних і нумізматичних джерелах к. XIX-XX ст., утворюючи безпрецедентний культурний феномен грошових відносин слов'янства на зламах епох.

Ключові слова: грошова номінація, грошовий знак, грошова культура.

Одним із важливих **об'єктів дослідження**, які відображають культуру народу, є гроші як загальні еквіваленти вартості всіх товарів та послуг, всіх об'єктів матеріального світу та – ширше – грошові відносини членів суспільства. Вивчення грошового питання (завдяки якому було побудовано відому теорію К. Маркса) визначило, перш за все, формування економіки як науки, яка на слов'янських теренах породила нові течії: економічну культуру, економічну психологію, етику бізнесу, академічне підприємництво (В. М. Копоруліна, М. І. Савлук, В. А. Ющенко, Е. А. Кузнецов, М. М. Борисевич, Л. П. Булигіна, Б. Г. Федоров, А. Дерен та ін.)

Характер феномену грошей, які уособлюють матеріальні цінності та прагматичні настанови сучасного світу, стали **предметом дослідження** цілого кола суспільствознавчих дисциплін. Так, у соціо- та лінгвокультурних дослідженнях гроші називаються *медіумом соціальних комунікацій, спеціалізованою метамовою із узагальненням, абстрагуванням та ідеалізацією, специфічною матрицею культурної реальності, утвердженням раціональності у системі індивідуальних і соціальних цінностей та колонізатором життєвого світу людини* (З. Є. Скринник, А. П. Римар). Вивчення грошової (монетарної) поведінки із певними стереотипами, сценаріями та соціальними ролями сприяє *успішній адаптації індивідів до ринкових умов господарювання, формуванню соціально-економічної активності та неупередженому ставленню до існування в суспільстві різних прошарків* (М. С. Шкребець), *вихованню толерантності стосунків в умовах світової інтеграції* (Н. П. Нікітіна, В. В. Перевознюк), *розумінню економічної культури етносів у світлі пріоритетних цінностей та аксіосистем* (Г. С. Яроцька).

Гроші, виходячи за межі сфери товарного обміну, можуть набути *естетичної форми скарбу*, стати *об'єктом привабливості та ознакою розкоші* (М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна). Як естетична цінність гроші приналежать сфері історико-нумізматичної науки, в якій вони поцінуються у вигляді золотих і срібних, оригінальних і старовинних монет, монет із певними дефектами та певних років випуску. У нумізматиці сформувалося уявлення про монету не лише як про матеріальну пам'ятку минувшини, а й як про *свідка глибоких процесів соціально-політичного життя, важливе історичне джерело, що сприяє вивченню культурних традицій, особливостей побуту народу, міжкультурних зв'язків* (М. Ф. Дмитрієнко, М. І. Савлук, П. Ф. Рябченко).

Цікаво, що в СРСР в умовах планової, неринкової економіки поняття *грошового ринку та грошового капіталу* хоча й не були прийнятними, однак колекціонери із різних країн накопичували *нумізматичний капітал* із Радянського Союзу, про що складені численні каталоги радянських грошей, які вважалися одними з найрізноманітніших та найоб'ємніших серед світових випусків грошових знаків. Колекціонери з України, Росії та Білорусі радять *підвищувати роль нумізматичних банківських операцій у системі національного грошового обороту країни* (Ю. В. Єфіменко, В. В. Зварич, Р. М. Шуст, М. І. Котляр, О. О. Щелоков, В. Д. Гладкий, О. П. Орлов, В. С. Стельмах, В. М. Рябцевич, О. С. Люлько).

З лінгвістичної точки зору назви окремих видів грошей здавна цікавили етимологів та істориків російської, української та білоруської мов (І. І. Толстой, О. І. Чернов, М. Г. Рядченко, М. Ф. Дмитрієнко, Р. Й. Тхоржевський, О. Д. Огуй, І. М. Колобова та ін.). Однак до сьогодні не існує повного словника грошових назв слов'ян чи навіть їх повного зібрання із тлумаченням.

Метою даного дослідження бачимо аналіз назв грошових номінацій радянського періоду, які мали спільне базове значення «грошзнак» та були вербально представлені на **матеріалі** словникових дефініцій східнослов'янської лексикографії і вербальних компонентів нумізматичних каталогів.

Скорочений термін *грошзнак* вперше з'являється у довідково-енциклопедичній літературі Радянського Союзу пер. пол. ХХ ст. Так, у виданні «Толковый словарь русского языка» Д. М. Ушакова знаходимо семантико-стилістичне відокремлення застарілого на той момент поняття *денежный знак* та популярної на п. ХХ ст. абрєвіатури *дензнак*: *денежный знак (офиц. устар.) – кредитный билет; дензнак (нов.) – сокращение слов «денежный знак», н., Дензнаки образца 1921 года* [12, с. 688, 1107]. У словникових статтях «Толкового словаря живого великорусского языка» В. І. Даля у ХІХ ст. ще активно вживалися вирази *звонкий денежный знак* та *бумажный денежный знак* на позначення грошей в цілому [3, т. 1. с. 245, 708-710; т. 2. с. 570]. Відокремлення вказаного архаїзму та неологізму спричинене виникненням нової радянської грошової реалії (в укр. варіанті *грошзнаки*, а частіше в рос. *дензнаки, совдензнаки*, зокрема й у блр. мові [1, с. 251]) внаслідок ідеологічних змін, політекономічної

кризи, революційних перетворень та численних військових конфліктів, які на різних територіях провокували емісію різної валюти.

У сучасній економічній теорії *грошові знаки* (англ. *banknotes*) – це представники дійсних грошей; це знаки вартості, які не мають власної вартості та лише замінюють / представляють в обігу у вигляді неповноцінних монет (з міді, нікелю тощо), казначейських та банківських білетів визначену кількість дійсних грошей – золотих і срібних [2, с. 332; 4, с. 60]. Отже, у словнику Д. М. Ушакова застарілий термін «денежный знак» та неологізм «дензнак», попри граматичну різноформленість, відображають, по суті, спільне поняття «представник дійсних, дорогоцінних грошей» та вступають у синонімічні зв'язки із лексемами *банкнота*, *банківський білет*, які впродовж ХІХ – ХХ ст. позначали вид державних грошових знаків. Тому у сучасних словниках застарілий радянський термін «дензнак» може дублюватися сполученням *кредитні білети* (тобто банківські білети) [11, с. 44, 190; 2, с. 99].

У тлумачних та енциклопедичних словниках ХХ – п. ХХІ ст. термін «дензнак / грошзнак» продовжує зберігатися у мовній пам'яті. Він має окрему словникову статтю, в якій пояснюється, подібно до словника Д. М. Ушакова, як скорочення від «денежные знаки» (однина «дензнак»), н., рос. *дензнак* – *сокращение слов «денежный знак»*. *Дензнаки образца 1947 г.* [10, т. 3. с. 698]. Див. також: укр. «грошзнак» – *скорочення: грошовий знак*, н., *Побачивши засмучене обличчя вчительки, ...осіклася [поштовичка] й, подавши наперед приготовані купюри грошзнаків, стала розпитувати (Б. Антоненко-Давидович)* [9, с. 802]; блр. *У Зах. вобласці Рас. рэспублікі, пазней Літ.-Бел. ССР, БССР і на далучаных да РСФСР бел. тэрыторыях у абарачэнні былі «совдензнаки» (з 1918), чырвонцы (з 1922) і транспартныя сертыфікаты (з 1923), а з 1924 папяровыя банкаўскія чырвонцы і казначэйскія рублі, сярэбраныя і медныя (пазней нікелевыя і бронзавыя) рублі і капейкі* [1, с. 251].

Активний ужиток терміну «грошовий знак» фіксуємо й у тих словникових статтях, які присвячено поясненню лексеми *знак*. Можна відзначити синкретизм у тлумаченні поняття грошей як універсального феномену на позначення вартості об'єктів матеріального світу та конкретних одиниць державних грошових знаків як характерну тенденцію лексикографічної практики радянського періоду. Приміром, в словнику української мови середини ХХ ст. подаються терміни *грошовий (рідко паперовий) знак* та *знак золота* зі спільним значенням «гроші» та наводяться наступні приклади: *вийшли нові грошові знаки, забезпечені золотом, ... а також розмінна срібна і мідна монета; господарський обіг обслуговується не золотом, а безготівковими розрахунками та знаками золота, тобто кредитними грішми та розмінною монетою; поштову марку названо знаком поштової оплати* [8, с. 639]. У словнику російської мови радянської доби *грошовий знак* виводиться поза межі статті «знак» в окрему статтю «денежный», але у прикладах так само зіставляється зі *знаком поштової оплати (поштовою маркою)* [10, т. 4. с. 1276].

З історії грошової системи на слов'янських землях відомо, що за часів Центральної Ради (1917-1918 рр.) почалася історія перших українських марок з грошовим номіналом у *шагах*, які раніше використовувалися в якості найменшої розмірної монети вартістю *півкопійки* сріблом (тобто старовинної *деньги*), згодом *гриш*. Назва «шаг» як вид грошей походить від староукр. *сяг «крок» та від назви польсько-литовської монети XVI-XVIII ст. у три гроші, яка у Російській імперії спочатку дорівнювала двом копійкам, а після 1839 р. – півкопійці сріблом, і в цьому значенні вживалася до революції. 1917 р. був прийнятий тимчасовий Закон про випуск *державних кредитних білетів* УНР, відповідно до якого *кредитні білети випускаються у карбованцях, причому один карбованець містить 17, 424 частки чистого золота* (як російська царська золота монета *імперіал* – О. Т.) *і поділяється на 2 гривні або 200 шагів*. Спочатку марки-шаги були задумані як поштові мініатюри, однак через нестачу дрібної розмірної монети стали вживати їх, за прикладом російської влади, як марки і гроші, які друкували грубими аркушами з перфорацією, щоб полегшити відривання купюр. У березні 1919 р. скасовані радянською владою [13, с. 588]. Отже, фіксуємо тривалу сталість мовного ужитку, але нестійкість семантичної структури терміну «грошзнак», який довгий час супроводжував й інший термін на позначення оплати у дрібних грошах, – *марку-шаг*. Цей термін з часом застарів, але зберігся у лексемах «поштова марка», «знак поштової оплати».

У нумізматичних каталогах та відповідних словниках радянської доби [5; 7; 14] до прикладів «грошзнаків», про які вказано у словниках ХХ ст., належить тимчасовий грошовий замінник 1917 р., видрукований Тимчасовим урядом («тимчасовість» була провідною характеристикою цього часу), – *казначейський знак* (за аналогічним морфологічним типом: «знак який?» – «знак грошовий», «знак казначейський»), який виглядав як відривний купон чи марка та своєю назвою демонстрував мотивацію поєднання понять «гроші» та «знаки», наприклад: *Казначейський знакъ 20 руб. Обязателенъ къ обращенію наравнѣ съ кредитными билетами* (тобто із повноцінними грошовими одиницями к. ХІХ – п. ХХ ст. – О.Т.). Однак відомо, що казначейський білет, на відміну від кредитного, не міг розмінюватися на дорогоцінний метал і мав меншу вартість [2, с. 99].

Починаючи із 1919 р., з'являється *розрахунковий знак* (рос. «расчётный знак»), назву якого створено за відомим вже морфологічним типом «знак який?». В цій назві відображено прадавню культурну константу, пов'язану з грошима та цифрами, – рахунок, рахівництво (рос. «счёт»), бо ж, як відомо, «денежки любяч счёт»). «Розрахунковий знак» був вид грошового знаку РСФСР, на якому вказувався традиційний номінал у «рублях», засвідчувалося, що цей знак *обеспечивается всем достоянием республики*, надруковано девіз новітньої політики *Пролетарі всіх країн, єднайтеся!* із перекладом на мови тих суспільств, де готувалася світова революція – німецьку, французьку, італійську, англійську, китайську, арабську мови, із малюнком серпа та молота, та

звичайне, ще від Російської імперії, застереження про підробку із урахуванням нової назви грошзнаку: *Подделка расчётных знаков преследуется по закону*.

До речі, у Білорусі у 1992 р. також були видруковано паперові **розрахункові білети (разліковья білети)** національного банку Республіки Білорусь, які були в обігу до 1993. Із липня 1992 р. грошові системи Білорусі та Росії відокремилися, внаслідок чого з'явився **безнаяўны** (тобто безготівковий) **бел. рубель** – бачимо, що вже у самій назві «безготівковий» криється значення тимчасової та неповноцінної вартості цього перехідного грошового знаку. У 1994 р. **білоруському розрахунковому рублю (бел. разліков. рубелю)** надано статус єдиного платіжного засобу Республіки Білорусь [1, с. 251], тобто офіційної грошової одиниці та національної валюти.

Государственный денежный знак як іще один вид державних грошових знаків радянської доби поч. ХХ ст. був подібний за назвою до царського **державного білету**, мав номінал у «рублях» та напис (легенду), схожу на напис «розрахункового знаку» 1919 р. (*обеспечивается всем достоянием республики*), однак без багатомовного девізу *Пролетарі всіх країн, єднайтеся!* та із уточненням коливання обмінного курсу валют на певний період, наприклад: *Один рубль 1923 г. равен одному миллиону рублей дензнаками, изъятыми из обращения, или ста рублям дензнаками 1922 г. Приём по сему расчету обязателен для всех*. На зворотній стороні купюри спостерігаємо вживання виразу із скороченням *рубля дензнаками* такого-то года (у словнику Д. М. Ушакова як новітній радянський вираз), а на лицьовій стороні – повну номінацію **державний грошовий знак** (у Д. М. Ушакова як застарілий термін).

В Україні лише за період 1917-1921 рр. в обіг введено 24 паперових грошових знаків [6]. Окрім причини подолання економічної кризи, можна вказати на намагання ствердити політичну суверенність та потяг до фінансової самостійності. Так, за період 1939-1954 рр. випущено в обіг близько 500 різновидів **бофонів** (від скорочення напису на купюрі *на бойовий фонд*) – це грошові знаки, які представляють собою однобічні або двобічні грошові документи із символікою ОУН і УПА. Вони використовувалися щонайменше у дванадцяти областях України та Білорусі, а також на території Словаччини, Чехії, Австрії та Німеччини [6].

У СРСР у 1988 р. грошовими знаками (без формальної номінації «знак», хоча зі значенням та функціями грошового знаку) були **сурогатні гроші для госпрозрахункових потреб кооперації**, у 1970 р. – **бони**, які платили морякам та дипломатам для розрахунку закордоном. В економічній теорії про грошовий обіг терміни «сурогатні гроші» та «бони» позначають грошові знаки місцевого, нетривалого чи спеціального призначення, які не мали широкого вжитку.

Подібну ситуацію з ужитком тимчасових грошових знаків та грошових сурогатів маємо у Білорусі, особливо за періоду Першої та Другої світових війн, коли емітувалися **місцеві паперові бони, тимчасові недержавні грошові знаки (грошові сурогати), окупаційні паперові та залізні німецькі бони** у рублях

і копійках, *металеві бони польських військових кооперативів, всерадянські (агульнасаюзня) гроші* [1, с. 251].

Таким чином, в результаті аналізу східнослов'янського мовного матеріалу нумізматичних каталогів та лексикографічних джерел к. XIX – XX ст. засвідчуємо характерний для слов'янського наукового дискурсу зміст поняття грошей як металічних чи паперових знаків вартості, які були представлені в обігу у різних типах грошових знаків як заміників дійсних, дорогоцінних грошей чи дрібних розмінних грошей обмеженого призначення та включали скорочені й повні атрибутивні номінації. Перспективним бачимо аналіз традиційних та сучасних грошових знаків слов'ян на матеріалі різних типів дискурсу.

Література

1. Беларусь: Энцыклапедычны даведнік / Беларуская энцыклапедыя; Рэд. калегія: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мн.: «Беларуская энцыклапедыя», 1995. – 800 с.
2. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилиана. – 7-е изд., доп. – М.: Институт новой экономики, 2007. – 1472 с.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание: В 4 т. / В. И. Даль. – Т. 1. А – З. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 1158 с.; Т. 2. И – О. – 1280 с.
4. Завадський Й. С. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. – К.: Кондор, 2006. – 356 с.
5. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Изд-е 2-е / Автор-составитель В. В. Зварич; отв. ред. Н. Ф. Котляр. – Л.: «Вища школа», 1975. – 156 с.
6. Історія національної валюти України / Банкноти та монети // Національний банк України. – 2019. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36714&cat_id=36713.
7. Рябченко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 гг.) / Под ред. М. И. Савлука и М. Ф. Дмитриенко. – Изд-е 2-е, перераб. и доп. – К.: «Софія», «Лісбанк», 1995. – 670 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: Білодід І. К. та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 3: З. – 1972. – 744 с.
9. Словник української мови: У 20-ти тт. / Гол. наук. ред. В. М. Русанівський. – Т. 3 «Відставання – Гуральня». – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2012. – 1120 с.
10. Современный русский литературный язык: в 17-ти тт. / Ред. коллегия: С. Г. Бархударов, В. В. Виноградов и др. – Т. 3: «Г-Е». – М.-Лен.: Изд-во АН СССР, 1954. – 1340 с.; Т. 4: «Ж-З». – М.-Лен.: Изд-во АН СССР, 1955. – 1364 с.
11. Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / РАН. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2011. – 1175 с.
12. Толковый словарь русского языка: в 4-х тт. / Под ред. проф. Д. Ушакова. – Т. 1. – М.: ТЭРРА, 1996. – 824 с.
13. Шуст Р. М. Шаг // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАНУ. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – 784 с.
14. Щелоков А. А. Монеты СССР: Каталог. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 240 с.

References

1. Belarus: An Encyclopedic Reference / Belarusian Encyclopedia; Ed. Board: B.I. Sachenko (Sec Ed.) and others. – Mн.: «Belarusian Encyclopedia», 1995. – 800 p.
2. Big Economic Dictionary / Ed. A.N. Azriliyan. – 7th ed., ext. – Moscow: Institute of New Economics, 2007. – 1472 p.
3. Dal V.I. Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language: Modern Writing: In 4 t. / V.I. Dal. – T. 1. A – Z. – М.: LLC “Publishing House AST”: LLC “Publishing House Astrel”, 2003. – 1158 p.; Т. 2. I – O. – 1280 p.

4. Zavadsky J.S. Economic Dictionary / J.S. Zavadsky, T.V. Osovskaya, O.O. Yushkevich. – K.: Condor, 2006. – 356 p.
5. Zvarych V.V. Numismatic Dictionary. 2nd ed. / Compiled by V.V. Zvarich; rep. ed. N.F. Kotlyar. – L.: «Vishcha school», 1975. – 156 p.
6. History of the national currency of Ukraine / Banknotes and coins // National Bank of Ukraine. – 2019. – Access mode: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36714&cat_id=36713.
7. Ryabchenko P.F. Full catalog of paper banknotes and bonds of Russia, USSR, CIS countries (1769-1994) / Ed. M.I. Savluk and M.F. Dmitrienko. – 2nd ed., pererab. and add. – K.: “Sofiya”, “Lisbank”, 1995. – 670 p.
8. Dictionary of the Ukrainian language: 11 t. / ed. col.: Bilodid I.K. et al.; Academy of Sciences of the USSR, Institute of Linguistics by O.O. Potebnya – K.: Scientific Opinion, 1970-1980. – Volume 3: Z. – 1972. – 744 p.
9. Dictionary of the Ukrainian language: 20 t. / Goal. sciences edit V.M. Rusanivsky. – T. 3 «Lagging behind – Gurlin». – K.: Ukrainian Language and Information Fund, 2012. – 1120 p.
10. Modern Russian literary language: in 17 vols. / Ed. Collegium: S. G. Barkhudarov, V. V. Vinogradov and others. – Vol. 3: “G-E”. – M.-Len.: Publishing House ANSSSR, 1954. – 1340 p.; Vol. 4: “ZH-Z”. – M.-Len.: Publishing House of the ANSSSR, 1955. – 1364 p.
11. Explanatory dictionary of the Russian language with the inclusion of information about the origin of words / RAS. Institute of Russian Language by V. Vinogradov. Ed. N.Yu. Shvedova. – M.: Publishing center «Azbukovnik», 2011. – 1175 p.
12. Explanatory dictionary of the Russian language: in 4 vols. / Ed. prof. D. Ushakov. – T. 1. – M.: TERRA, 1996. – 824 p.
13. Shust R.M. Shag // Encyclopedia of History of Ukraine: 10 t. / Ed. V.A. Smolij and others; Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – K.: Scientific Opinion, 2013. – Vol. 10: T – Ya. – 784 p.
14. Schelokov A.A. Coins of the USSR: Catalog. – 2nd ed., pererab. and add. – M.: Finance and Statistics, 1989. – 240 p.

Okhrimenko T. V.

Nominations of money notes of the Soviet era in the light of the cultural phenomenon of monetary relations

The article analyzes the nominations for types of monetary units of the Russian, Ukrainian and Belarussian languages of the 20th century, which included traditional but shortened nominations (ukr. «hroshznaky», «bofony», russ., blr. «denznaky», «sovdenznaky»), slavic full names («shah») and borrowed full names («banknota», «bilet», «bona / bon», «chek», «marka»). They were printed in the form of attributive phrases of different etymologies, but close values («kaznacheys'kyy bilet», «kredytnyy bilet», «derzhavnyy bilet», «rozrakhunkovyy bilet», «derzhavnyy hroshovyy znak», «rozrakhunkovyy znak», «kaznacheys'kyy znak», «rozminnyy chek», «okupatsiyni bonny», «vseradyans'ki hroshi», «nederzhavni hroshovi znaky», «hroshovi surohaty»). On the material of East Slavic lexicographic and numismatic sources XIX-XX centuries the characteristic of the Slavic scientific discourse is the content of the notion of money as metal or paper value marks that were presented in circulation in different types of currency – legal substitutes for real precious or small monetary funds of limited purpose, documents of the monetary policy of Soviet power or interim governments. The Soviet currency created an unprecedented cultural phenomenon of monetary relations of the Slavs at the turn of the epoch – from the nineteenth century to the twentieth century.

Key words: money nomination, money sign, money culture.